doi:10.32020/ArtandDoc/33/2025/9

Anna REMISZEWSKA

Muzeum Treblinka, adiunkt w Dziale Edukacji

ANALIZA TREŚCI SYMBOLICZNYCH ZAŁOŻENIA POMNIKOWEGO W TREBLINCE

Tło Historyczne

Treblinka to niewielka wieś położona w północno-wschodniej Polsce, w województwie mazowieckim. W historii dwudziestego wieku utożsamiana jest z Zagładą ludności żydowskiej. Podczas drugiej wojny światowej w tej miejscowości działała stacja kolejowa, przez którą przewożono tysiące Żydów skazanych na śmierć do pobliskiego Obozu Zagłady Treblinka II. W sąsiedztwie tej wsi w latach 1941-1944 Niemcy utworzyli dwa obozy o różnym przeznaczeniu i funkcji. Nazwy obu niemieckich nazistowskich obozów w Treblince pochodzą od nazwy tamtejszej stacji kolejowej.

Jako pierwszy Niemcy utworzyli Arbeitslager Treblinka – Obóz Pracy Treblinka I. Powstał z inicjatywy Ernsta Gramssa, okupacyjnego starosty powiatu sokołowsko-węgrowskiego. Wykorzystał on istniejącą w tym miejscu kopalnię żwiru, do której jeszcze przed wojną doprowadzono tor kolejowy. Obóz funkcjonował od lata 1941 roku do początku sierpnia 1944 roku i zajmował obszar około 17 hektarów. Jego obsługa składała się z esesmanów oraz strażników, głównie pochodzenia ukraińskiego. Szacuje się, że w Obozie Pracy Treblinka I osadzono w sumie około 20.000 więźniów – Polaków, Żydów i Romów, z których około 10.000 zostało zamordowanych lub zmarło w wyniku chorób i niewolniczej pracy. Podczas likwidacji obozu jego załoga zniszczyła dokumentację, starając się zatrzeć ślady swojej działalności. Do dziś materialnymi pozostałościami po infrastrukturze obozowej są jedynie betonowe fundamenty niektórych zabudowań. W czasie funkcjonowania obozu w jego pobliżu znajdowało się miejsce określane jako cmentarz, który służył także jako miejsce egzekucji. Obecnie obszar ten znany jest jako Miejsce Straceń i został włączony w przestrzeń upamiętnienia w latach sześćdziesiątych dwudziestego wieku.[1]

W pobliżu funkcjonującego już Obozu Pracy Treblinka I Niemcy utworzyli w połowie 1942 roku SS-Sonderkommando Treblinka – Obóz Zagłady Treblinka II. Powstał on w ramach Akcji Reinhardt, której celem była całkowita eksterminacja ludności żydowskiej. Obsługę obozu stanowili Niemcy i Austriacy, wspierani przez strażników, głównie pochodzenia ukraińskiego. Pierwszy transport Żydów przybył do Treblinki 23 lipca 1942 roku z Warszawy. Ofiary mordowano

w komorach gazowych za pomocą spalin z motoru diesela, od których ludzie dusili się i umierali w cierpieniu. Następnie ciała wrzucano do wcześniej przygotowanych dołów. Wczesną wiosną 1943 roku Niemcy rozpoczęli kremację zwłok zamordowanych na specjalnie skonstruowanych rusztach z szyn kolejowych w celu zatarcia śladów zbrodni i istnienia 'fabryki śmierci.' 2 sierpnia 1943 roku w obozie wybuchł zbrojny bunt zorganizowany przez więźniów. W wyniku działalności obozu zamordowano od 800.000 do 900.000 Żydów z Polski oraz innych krajów europejskich. W listopadzie 1943 roku Niemcy przeprowadzili całkowitą likwidację obozu. Teren, na którym zakopano prochy Ofiar, został zaorany i obsiany łubinem. Na miejscu wybudowano dom, w którym osiedlono rodzinę ukraińską, miała ona pozornie prowadzić gospodarstwo rolne i „opiekować" się tym obszarem. Wraz z nadejściem Armii Czerwonej w 1944 roku rzekomi gospodarze tego miejsca uciekli.[2]

Uporządkowanie i Upamiętnienie

Pierwsze oględziny terenów poobozowych miały miejsce wraz z nadejściem Armii Czerwonej w 1944 roku. Szczegółowo na ten temat pisał korespondent wojenny Wasilij Grossman w reportażu „Piekło Treblinki."[3] Kolejne oględziny komisji[4] ujawniały, że na terenie znajdują się porozrzucane szczątki ludzkie, jak również liczne przedmioty codziennego użytku. Na tym obszarze dochodziło do aktów profanacji w poszukiwaniu kosztowności. Ważnym krokiem w kierunku upamiętnienia Ofiar Treblinki było spotkanie byłych więźniów obozów w Treblince,[5] które miało miejsce w lipcu 1945 roku.[6] Sytuacja zmieniała się w 1947 roku po wizytach władz państwowych i przedstawicieli organizacji żydowskich na terenach poobozowych oraz uchwaleniu podczas obrad sejmu 2 lipca 1947 roku ustawy dotyczącej upamiętnienia na terenach poobozowych. W tym też roku został ogłoszony przez Wydział Grobownictwa Wojennego Ministerstwa Odbudowy i Komitet Uczczenia Ofiar Treblinki pierwszy konkurs na projekt upamiętnienia terenów byłych obozów. Wygrało go dwóch architektów: Władysław Niemiec i Alfons Zielonka.[7] Zakładał on ogrodzenie terenu kamiennym murem. Wewnątrz miała znajdować się Gwiazda Dawida obsadzona roślinnością niskopienną. Głównym elementem miała być wysoka tablica dekalogu z napisem „Nie zabijaj." Pod nim zaprojektowano przejście do budynku z modelem zrekonstruowanego obozu na podstawie rysunków Jankiela Wiernika, więźnia, który uciekł z obozu podczas zbrojnego buntu. Za dekalogiem miało znajdować się mauzoleum w formie koła z kopułą.[8] Ten projekt ostatecznie nie został zrealizowany. Według Zofii Wóycickiej: „(...) o losach projektu Niemca i Zielonki przesądziły nie tylko wysokie koszty jego realizacji, ale również względy natury ideologicznej."[9] W tym czasie zaczęto odchodzić od symboliki religijnej, bardziej akcentowano walkę i heroizm niż pokazywanie cierpienia. Okres po likwidacji obozów do czasu upamiętnienia, czyli od 1944–1964 jest określany jako „okres zapomnienia i profanacji."

W 1955 roku Centralny Zarząd Muzeów i Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Towarzystwo Społeczno–Kulturalne Żydów w Polsce ogłosiły kolejny konkurs na upamiętnienie Treblinki. Tym razem wygrał go zespół w składzie prof. Franciszek Duszeńko[10] i prof. Adam Haupt.[11] Początkowo ich projekt konkursowy ograniczał się tylko do pomnika-mauzoleum. Jednak w 1958 roku konfrontacja artystów z terenem byłego obozu zagłady zmieniła ich kierunek myślenia i podjęli decyzje o upamiętnienia przestrzeni obozu z uwzględnieniem całego jego obszaru. Postawili sobie za cel przede wszystkim zabezpieczenie szczątków przed profanacją i stworzenie przestrzeni, która by wyrażała dramat tego miejsca, smutek oraz pamięć przy wykorzystaniu jak najprostszych środków przekazu[12]. Haupt, tworząc wizję upamiętnienia przestrzennego całego terenu Obozu Zagłady, tak po latach uzasadnił tę koncepcję*:* „Tam jest wielka nekropolia, więc przede wszystkim trzeba było pomyśleć o tym jak o pewnej całości przestrzennej, czasoprzestrzennej, bo to jest tak duży teren,

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

że jeżeli się tam jedzie i chodzi, to musi mówić do każdego; przede wszystkim nie może być żadnej elegancji, to musi być surowe, to musi być twarde, i to musi być takie, żeby poszczególne obrazy, jak się będzie szło, nakładały się na pamięć, żeby zaangażować wyobraźnię."[13]

Lata sześćdziesiąte dwudziestego wieku były czasem sprzyjającym realizacji projektu upamiętnienia Treblinki, mimo trudnej sytuacji politycznej w Europie. Wówczas w Republice Federalnych Niemiec (RFN) podczas jednego z lokalnych procesów przeciwko zbrodniarzom wojennym, zbrodnie uznano za przedawnione. Wtedy kraje socjalistyczne w tym też Polska przeciwstawiły się temu. W tym czasie rozpoczął się proces Adolfa Eichmanna[14], odpowiedzialnego za wymordowanie Żydów. Ówczesne władze polskie, upamiętniając teren po obozie zagłady, chciały pokazać na nowo światu zbrodnie nazistowskie, stawiając oprawców przed sądem.[15]

W 1961 roku zapadła ostateczna decyzja o wybudowaniu pomnika w Treblince. Jego wykonanie zlecono Zakładowi Artystyczno–Badawczemu Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Wtedy do zespołu twórców upamiętnienia dołączył profesor Franciszek Strynkiewicz[16], autor pomnika na terenie Miejsca Straceń. Prace wykonawcze poprzedzone były wykupem terenu przeznaczonego na upamiętnienie obejmującego 127,15 hektarów.

Pierwsze uroczystości na terenie Obozu Zagłady Treblinka II odbyły się w kwietniu 1963 roku. Związane były z dwudziestą rocznicą wybuchu powstania w getcie warszawskim. Oficjalne i uroczyste odsłonięcie pomnika określanego Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Treblince odbyło się 10 maja 1964 roku. Według przekazów prasowych z tego okresu w uroczystości wzięło udział około 30.000 osób. Podczas wydarzenia odśpiewano hymn polski i zostały wygłoszone okolicznościowe przemówienia.[17] Wśród zgromadzonych byli też obecni więźniowie obozu zagłady: Jankiel Wiernik,[18] Richard Glazar,[19] Berl Duszkiewicz,[20] Zenon Gołaszewski.[21] Odsłonięcia pomnika dokonał Zenon Kliszko - wicemarszałek Sejmu Polski Rzeczpospolitej Ludowej. Upamiętnienie Treblinki zyskało uznanie wśród uczestników uroczystości, doceniono walory estetyczne dzieła. W tym samym roku Duszeńko, Haupt oraz Strynkiewicz otrzymali zespołowo Nagrodę Państwową I stopnia w dziedzinie sztuki za projekt pomnika w Treblince.

Analiza Treści Symbolicznych

Autorzy tworząc upamiętnienie Treblinki nie ograniczyli się tylko do samego pomnika, ale również uwzględnili całość terenu mającego znaczenie historyczne. (ilustracja 1) Ich dzieło nie tylko spełnia funkcję upamiętniającą, ale stanowi również przykład artystycznego przetworzenia przestrzeni tragedii. Niemcy likwidując Obóz Zagłady Treblinka II zniszczyli całą infrastrukturę. Po latach, wizytę na terenie Obozu Zagłady Treblinka II Duszeńko wspominał tak: „Zachowałem pamięć nadrealnej przestrzeni, przestrzeni, w której tkwił dramat, pamięć smutku miejsca opuszczonego przez Boga i ludzi."[22] Projektując upamiętnienie największego cmentarza, obaj artyści chcieli symbolicznie zajrzeć w głąb ziemi, by przypomnieć o tym, co skrywa. Ich dzieło pokazuje potrzebę ochrony tego miejsca i zachowania ciszy, która mu się należy. Kamień, ziemia, przestrzeń, cisza, to język pamięci o Zagładzie jaka dokonała się w tym miejscu.

W centralnym miejscu przestrzeni pamięci znajduje się monument, który zawiera najwięcej symbolicznych treści przekazu. Jak wspominał Duszeńko, geneza i realizacja pomnika miały dla niego wyjątkowe znaczenie: „Byłem także żołnierzem Armii Krajowej i tragedia zagłady przy naszej bezsilności i niemocy była okrutna. Byłem również więźniem obozów koncentracyjnych Gross Rosen i przypuszczam, że moje doświadczenia w Treblince były pewnego rodzaju »rozliczeniem« uświęcającym życie – hebrajską cedaką."[23] (ilustracja 2)

Pomnik centralny jest okazały, wzniosły, zajmuje pierwszoplanowe miejsce w całości upamiętnienia pomnikowo–przestrzennego. Wszystkie drogi prowadzą właśnie do niego. Wykonany jest w tonacji szarości, tak jak całość założenia.

Wysokość pomnika wynosi około 8 m, przed nim znajduje się granitowa tablica z napisem NIGDY WIĘCEJ.

Analizując symboliczne treści założenia pomnikowego należy zauważyć, że pomnik jako całość składa się z dwóch wzajemnie powiązanych części. Dolna część trzonowa osadzona w ziemi, lekko zwęża się ku górze. Zbudowana jest z kwadratowych i prostokątnych bloków granitowych przykrytych poziomą 'czapą.' Sposób ułożenia kamiennych bloków przypomina Mur Zachodni, zachowany fragment Świątyni Jerozolimskiej,[24] tym samym symbolicznie odwołując się do żydowskiej tożsamości zamordowanych. W trzonowej, frontowej, część monumentu w środku znajduje się szczelina. Duszeńko tak wspominał i opisywał swoje dzieło: „(...) pomnik jako archaiczny w swojej intencji. Składający się z ośmiowarstwowej granitowej bryły z frontową szczeliną rozdarcia."[25] Irena Grzesiuk-Olszewska[26] trzonową część pomnika zinterpretowała jako: „ołtarz ofiarny w postaci pękniętej bryły o kształcie masywnego prostopadłościanu, zbudowany z grubsza ociosanych wielkich brył granitu."[27] Natomiast Justyna Gąsowska, analizując pomnik, w ten sposób odniosła się do tej część monumentu: „Rozdarcie pomnikowego muru każe pamiętać o świecie sprzed Zagłady i tym dzisiejszym – świecie ery po »Holocauście.« Patrzący na pomnik powinien poczuć to rozdarcie, pęknięcie historii. Powinien także zrozumieć, że tragedia może się powtórzyć i że on również bierze odpowiedzialność za to, aby nie wydarzyło się to nigdy więcej."[28] Zaś Edward Kopówka, dyrektor muzeum zauważa: „Frontowa ściana robi wrażenie pękniętej, rozdartej przez środek. Jest to symbol żałoby w judaizmie."[29]

Górna część przykryta została poziomą dużą 'czapą.' Każdą jej stronę przykrywają płaskorzeźby o surowym charakterze cięcia. Od strony zachodniej znajduje się płaskorzeźba ukazująca porozrywane szczątki ludzkie oraz dwie dłonie. Dłonie te symbolizują krzyk i wołanie o ratunek narodu żydowskiego. Jedna z dłoni, poprzez ułożenie palców, wyraźnie nawiązuje do gestu błogosławieństwa kapłana. Motyw ten jest nawiązaniem do nagrobków żydowskich.[30] Dramatyczna wizja tego miejsca została ukazana poprzez relief z fragmentami ciał ludzkich. Według Duszeńki: „Ściana frontalna ukazuje »Męczeństwo«.[31]
(ilustracja 3)

Od strony południowej i północnej następuje dalsza kontynuacja wizji tragedii Treblinki, wyrażona poprzez podobne płaskorzeźby ukazujące fragmenty ludzkich szczątków. Autor pomnika nadał nazwy poszczególnym częściom 'czapy,' które mają ukazywać: „Ściana prawa - »Kobiety i dzieci« [południowa] Ściana lewa – »Walkę« [północna]."[32] (ilustracja 4, 5)

Na wschodniej stronie pomnika umieszczony został motyw menory,[33] symbolu judaizmu o bogatym znaczeniu. Według Duszeńki ta ściana symbolizuje „Przetrwanie."[34] Sam autor o formie 'czapy" powiedział: „Sama bryła kojarzona z biologiczną formą »grzyba,« jakby wyrastającą z tej ziemi przesiąkniętej krwią męczeńską – jak »wykwit« tej materii (...)."[35] W liście do Grzesiuk-Olszewskiej z 18 listopada 1980 roku Duszeńko napisał: „Z perspektywy czasu przekonany jestem (...) że płaskorzeźby pomnika są bardzo ważnym komponentem dramaturgii całego terenu, są jakby pomostem naszej wyobraźni, gdzie ich związek z masowością i umownością znaku – kamienia przykrycia mogił jest najistotniejszym elementem metafizycznej konstrukcji całego terenu Obozu Zagłady."[36]
(ilustracja 6)

W 2009 roku Frank van Vree[37] stwierdził, że: „Duszeńce i Hauptowi dzięki jasnej i abstrakcyjnej koncepcji udało się zbliżyć do starych żydowskich tradycji i zintegrować je, by następnie nadać im wyższe znaczenie. Autorzy pomnika rozwinęli tym samym nowy język plastyczny (...)."[38]

Symbolika stała się ponadczasowa w odbiorze, pomimo upływu dziesiątek lat. Stała się także inspiracją dla innych artystów. Przed monumentem znajduję się duża płyta granitowa sprawiająca wrażenie wyjętej z pomnika, a na niej napis NIGDY WIĘCEJ w językach: polskim, hebrajskim,[39] jidysz, rosyjskim, angielskim, francuskim,

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

niemieckim. Zdaniem Duszeńki ten symboliczny element stanowi wyraz protestu wobec wydarzeń, które miały tu miejsce. Według Gąsowskiej treść napisu ma być tym, co zwiedzający powinien zachować w pamięci z wizyty w Treblince. Te dwa słowa NIGDY WIĘCEJ są formą przesłania czy też wołaniem zamordowanych w tym miejscu do żyjących wszystkich krajów.[40] Początkowo zamierzano wykuć fragment wiersza Władysława Broniewskiego pt. „Żydom polskim" później proponowano Mieczysława Jastruna pt. „Pogrzeb." Ostateczna wersja napisu daje szerszą możliwość interpretacji, bardziej indywidualną.

W Obozie Zagłady Treblinka II Niemcy palili ciała Ofiar na rusztach wykonanych z szyn kolejowych. Artyści, tworząc projekt upamiętnienia miejsca, odnieśli się do tego motywu poprzez symboliczny pomnik w formie wgłębionego prostokąta wypełnionego czarnym bazaltem. Symboliczna konstrukcja składa się z betonowej płyty barwionej 'sadzą angielską'[41] pokrytą stopionymi 'soplami' bazaltu. Z trzech stron tego upamiętnienia ustawiono osiemnaście zniczy, które po zapaleniu mają przypominać o kremacji ludzkich ciał na rusztach. Autorem tego upamiętnienia jest Haupt, który w jednym z wywiadów opowiadał o procesie tworzenia pomnika: „Utknąłem przy koncepcji symbolu polowego krematorium. Szkicowałem, robiłem dziesiątki modeli. Czułem, że to musi mieć pamięć piekła. Przyszedł mi z pomocą topiony bazalt."[42] Grzesiuk-Olszewska dostrzega w dziele: „(...) akcenty rzeźbiarskie tego założenia, symbolizujące stos ofiarny,"[43] natomiast Taborska, zauważała, że: „Minęło pół wieku, a zastygła bazaltowa masa wciąż przywołuje obraz zwęglonych resztek ludzkich (...)."[44]
(ilustracja 7, 8)

Na trzech betonowych polach o powierzchni 22.000 metrów kwadratowych ustawiono 17.000 roztrzaskanych kamieni różnej wielkości. Pokrywają one masowe mogiły. Ustawione pionowo kamienie nasuwają skojarzenie symbolicznych macew,[45] czyli nagrobków na żydowskim cmentarzu. Ich liczba nawiązuje do ilości osób, które mogły zostać zamordowane w ciągu jednego dnia. Strynkiewicz podczas wywiadu w 1964 roku na temat kamieni powiedział: „Na grobach i popiołach pomordowanych Niemcy posadzili las. Mieliśmy wśród lasu zrobić mauzoleum i symboliczny cmentarz. Zgromadziliśmy 17.000 głazów przypominających zarazem nagrobki i kikuty ludzkich sylwetek."[46] Według Grzesiuk-Olszewskiej widok kamieni: (...) sprawia wrażenie pochodu donikąd, widmowej pielgrzymi setek tysięcy istot ludzkich idących na śmierć."[47] Natomiast Haupt wspominał o pracach nad upamiętnieniem przestrzeni poobozowej w następujących słowach: „Gdy tam przyjechałem i ujrzałem świeże wykopy (...) nie miałem innej myśli, jak tylko upamiętnić ofiary zbrodni i raz na zawsze zabezpieczyć ich miejsce spoczynku przed profanacją. Stąd wziął się pomysł przykrycia wszystkich trzech pól grzebalnych grubą skorupą żelbetu, położoną bezpośrednio na ziemi (...). W żelbetową skorupę wtopiłem 17.000 szarych graniowych krzesaków."[48] Z kolei Duszeńko po latach wspominał: „Rozstrzeliwaliśmy kamień. Po użyciu prochu strzelniczego kamień się rozpryskiwał, rozrywał się. Ten pobyt na miejscu, ten codzienny kontakt z miejscem i materiałem wytwarzał szczególny rodzaj napięcia."[49]

Większość kamieni jest anonimowa, pozbawiona imiennych inskrypcji. Jedynie na ponad dwustu[50] granitowych głazach wykuto nazwy miejscowości, z których przywożono Żydów na Zagładę. Tylko jeden kamień stanowi imienne upamiętnienie – poświęcony jest Januszowi Korczakowi (Henrykowi Goldszmitowi) i jego wychowankom.[51] Korczak był lekarzem, pedagogiem i dyrektorem Domu Sierot, który wraz z dziećmi został zamordowany w Obozie Zagłady Treblinka II. Od strony wschodniej, na środku największej kamiennej mogiły pokrytej betonem posadzono cztery wierzby. Drzewa stały się nie tylko częścią upamiętnienia przestrzeni, lecz także symbolem żałoby i pamięci. Według inerpretacji Edwarda Kopówki: „Miały one pokazać, że nawet przyroda płacze nad tym miejscem."[52] W tradycji polskiej często wierzba utożsamiana jest z żałobą i może dlatego wybrano ten gatunek drzewa.
(ilustracja 9, 10)

Pierwsze symboliczne elementy upamiętnienia pojawiają się tuż przed wejściem na teren obozu. Znajduje się tam siedem tablic wykutych w białym piaskowcu, osadzonych na betonowej podstawie. Pierwsza tablica przedstawia schematyczny plan muzeum, wprowadzając zwiedzających w układ przestrzeni. Kolejne sześć ma charakter historyczno-informacyjny, napisy wykute są w językach: polskim, jidysz, rosyjskim, angielskim, niemieckim, francuskim o następującej treści:

NA TYM TERENIE OD LIPCA 1942 DO SIERPNIA 1943 R. ISTNIAŁ HITLEROWSKI OBÓZ ZAGŁADY W KTÓRYM WYMORDOWANO PONAD 800.000 ŻYDÓW Z POLSKI, ZWIĄZKU RADZIECKIEGO, JUGOSŁAWII, CZECHOSŁOWACJI, BUŁGARII, AUSTRII, FRANCJI, BELGII, NIEMIEC I GRECJI. DNIA 2 SIERPNIA 1943 R. WIĘŹNIOWIE PODNIEŚLI ZBROJNY BUNT KRWAWO STŁUMIONY PRZEZ HITLEROWSKICH OPRAWCÓW. W ODLEGŁOŚCI 2 KM W KARNYM OBOZIE PRACY HITLEROWCY WYMORDOWALI W LATACH 1941–1944 OKOŁO 10.000 POLAKÓW.

Ta krótka informacja pozwala każdemu z odwiedzających zrozumieć znaczenie i kontekst miejsca. (ilustracja 11)

Symboliczna brama wejściowa na teren byłego Obozu Zagłady zbudowana jest z dwóch betonowych bloków. Ich układ tworzy wrażenie otwartych wrót z progiem symbolizującym moment przejścia. Tadeusz Kochniarz, konsultanta projektu upamiętnienia, tak uzasadnił ten element: „»Brama« nie oznacza miejsca wprowadzenia mordowanych do obozu, ale jest symbolem bramy śmierci dla żywych, którzy oglądają dokument zbrodni."[53] Motyw bramy jest uniwersalnym symbolem oznaczającym przejście ze świata ziemskiego do życia wiecznego. W judaizmie motyw bramy jest często spotykany w synagogach, nagrobkach oraz na cmentarzach żydowskich wraz z napisem: „Oto brama Pana, którą wejdą sprawiedliwi" (Ps 118,20).[54] Autorem tego symbolicznego elementu jest Haupt. Na frontowym bloku widnieje napis: OBÓZ ZAGŁADY.
(ilustracja 12)

Symboliczne podkłady betonowe układają się w formę bocznicy kolejowej, symbolizując drogę, którą Ofiary musiały dotrzeć do Obozu Zagłady Treblinka II. Zdaniem Haupta symboliczna bocznica powinna wyglądać następująco: „Jeżeli bocznica kolejowa, to nie prawdziwe szyny z drewnianymi podkładami, a proste betonowe geometryczne bele wyznaczające linię torów."[55] 2 sierpnia 2023 roku, w osiemdziesiątą rocznicę wybuchu powstania w Obozie Zagłady Treblinka II, pomiędzy symbolicznymi torami zostały zaprezentowane rzeźby Samuela Willenberga[56] więźnia, który zdołał uciec i ocalił życie. Prace artysty przedstawiają sceny z życia obozowego, stanowiąc poruszające świadectwo jego doświadczeń. Można to odczytywać jako połączenie symbolicznego upamiętnienia miejsca z głosem świadka historii. (ilustracja 13)

Symboliczna rampa kolejowa znajduje się w historycznym miejscu i stwarza wrażenie urwanej. Jej powierzchnia została wybrukowana kamieniami. Po prawej stronie znajduje się jedenaści kamieni[57] z nazwami państw, z których były przywożone Ofiary do Obozu Zagłady Treblinka II. Od rampy do pomnika prowadzi brukowa droga określna jako Droga Śmierci. Po lewej stonie drogi znajduje się betonowy głaz z napisem: „Droga śmierci prowadząca do komór gazowych." Granice obozu wyznaczają dwumetrowe granitowe głazy ustawione w szeregu. Haupt tak wyjaśnił wizję upamiętnienia tego symbolicznego elementu: „Jeżeli ogrodzenie – to nie z drutami kolczastymi, ale wielkie granitowe »baby« ustawione jedna przy drugiej.[58]" (ilustracja 14, 15, 16, 17)

Na zakończenie warto jeszcze wspomnieć o drugim pomniku znajdującym się na terenie Muzeum Treblinka. W ramach upamiętnienia Treblinki w latach sześćdziesiątych dwudziestego wieku powstał Pomnik Ofiar Obozu Pracy Treblinki I na terenie Miejsca Straceń. Jego autorem jest Strynkiewicz. Pomnik swoim wyglądem nawiązuje do tzw. ściany śmierci. Ściana wykonana jest z czerwonego piaskowca, uformowanego w kształt dużych kropli krwi. Powtarzającym się elementem są cztery pionowe, regularnie wyżło-

bione linie proste. Nawiązują one do motywu pasiaka, czyli ubioru więźnia. W Obozie Pracy Treblinka I nie było pasiaków, to jest tylko artystyczna wizja autora. Inna interpretacja sugeruje, że wyżłobienia odnoszą się do rykoszetu kul. Przed pomnikiem położna została płyta z czerwonego piaskowca z napisem: W HOŁDZIE POMORDOWANYM. Do pomnika prowadzą tzw. łezki o nieregularnej formie, położone na równi z ziemią, symbolizujące plamy krwi, które wsiąknęły w ziemię. 10 maja 1964 roku po uroczystym odsłonięciu pomnika na terenie Obozu Zagłady Treblinka II, dokonano następnie odsłonięcia pomnika Ofiar Obozu Pracy, znajdującego na Miejscu Straceń.[59] W 2014 roku upamiętniono Romów i Sinti zamordowanych w obozach Treblinki. Pomnik powstał z inicjatywy Związku Romów Polskich z siedzibą w Szczecinku. Szacuje się, że w obu obozach mogło zginąć około 3.000 osób pochodzenia romskiego. Pomnik kolorystyką i formą nawiązuje do pomnika centralnego. Jest to symboliczna plama romskiej krwi, która spłynęła w tą ziemię.

21 października 2025 roku na terenie Miejsca Straceń stanął kolejny pomnik upamiętniający Ofiary. Upamiętnia on szczątki 49 Ofiar Obozu Pracy Treblinka I, które zostały odnalezione podczas prac powierzchniowych w listopadzie 2019 roku. Prace archeologiczne prowadzone były pod nadzorem prokuratora Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Szczecinie na terenie Miejsca Straceń. Są to szczątki Ofiar niezidentyfikowanej narodowości i wyznania, które zostały zamordowane przez Niemców oraz zmarły w wyniku wycieńczenia lub chorób w trakcie pobytu w Obozie Pracy Treblinka I. (ilustracja 18, 19, 20)

Podsumowanie

Założenie pomnikowe Treblinki zostało w 1994 roku uznane przez The Jewish Museum w Nowym Jorku za jedno z najbardziej poruszających dzieł upamiętniających Holokaust. Niektórzy krytycy porównują ten monument do nurtu land artu, czyli sztuki łączącej twórczość artystyczną z naturalnym krajobrazem.[60] Monumentalne kamienie, lawa bazaltowa oraz otaczająca przyroda przenoszą odbiorcę w przeszłość do dramatycznej historii tego miejsca. Artyści w sposób metaforyczny dokonali wizualizacji historycznej infrastruktury obozu zagłady, odtwarzając między innymi bocznicę kolejową, rampę, masowe mogiły oraz tzw. drogę śmierci. Grzesiuk-Olszewska bardzo trafnie przeanalizowała założenie pomnikowo-przestrzenne w Treblince, ujmując to w następujących słowach: „Jeżeli chodzi o potęgę oddziaływania tego pomnikowego założenia, to przewyższa ono chyba wszystko, co dotychczas w naszym kraju w tej dziedzinie zrealizowano. Widz postawiony jest przed plastycznym zjawiskiem – upiornym cmentarzyskiem sterczących kamieni, które narzuca mu nastrój tragizmu z niezwykłą sugestywnością."[61]

Osobiste doświadczenia wojenne twórców miały istotny wpływ na ostateczny kształt przestrzenno-pomnikowego upamiętnienia Treblinki. Duszeńko wspominał, że: „Byłem więźniem politycznym dwóch hitlerowskich obozów koncentracyjnych - w Gross-Rosen i Oranienburgu. Myślę, że to przeżycie dawało mi również pewną relatywność wobec Treblinki."[62] Podsumowując swój dorobek, Haupt stwierdził: (...) z wszystkich prac, które zrobiłem w moim życiu, najwyżej cenię sobie projekt Mauzoleum Ofiar Obozu Zagłady w Treblince (...) Dziwne, ale prace związane z Mauzoleum Ofiar Obozu Zagłady w Treblince wykonywałem niezwykle szybko, jakby w jakimś transie. Pomysł gonił pomysł. (...) Celem moim było nie przekazanie informacji o nieistniejącym obozie, ale wrażenie jego upiornego sensu."[63]

Dzieło trzech profesorów: Duszeńki, Haupta i Strynkiewicza ma głęboki, metaforycz-

ny charakter. Stworzona przez nich przestrzeń pamięci skłania odbiorcę do refleksji, a kamienne pola wywołują atmosferę skupienia i kontemplacji. Upamiętnienie zostało zaprojektowane w prostych, surowych formach, pozbawionych efektowności i patosu. Dlatego właśnie pomnik w Treblince uznawany jest wśród badaczy za jedno z najwybitniejszych dzieł poświęconych pamięci Zagłady. Analizując przesłanie upamiętnienia na terenie byłego Obozu Zagłady można stwierdzić, że jego symbolika była i pozostaje wyrazista oraz czytelna zarówno dla odbiorców z lat sześćdziesiątych, jak i współczesnych. Obecnie Miejsce Pamięci Treblinka obejmuje tereny po byłych niemieckich obozach: Obozie Zagłady Treblinka II (1942-1943), Obozie Pracy Treblinka I (1941-1944), a także upamiętnione miejsca: stację kolejową we wsi Treblinka, żwirownię, Czarną Drogę oraz Miejsce Straceń.

Na zakończenie warto postawić pytanie: czy możliwe jest zachowanie upamiętnienia przestrzenno-pomnikowego w Treblince w jego pierwotnej formie przez okres sześćdziesięciu lat? Okazuje się, że nie. Zmiany w postrzeganiu pamięci oraz rozwój demokratycznego społeczeństwa wymusiły uzupełnienie nazw gett, a zmiany polityczne, takie jak powstanie nowego państwa Macedonia, którego żydowscy obywatele w przeważającej większości zginęli w Obozie Zagłady Treblinka II, również wpłynęły na kształt upamiętnienia. Tym niemniej powstanie tego miejsca pamięci w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i jego dalsze losy w ustroju demokratycznym pokazują, że jego przesłanie ma charakter uniwersalny.

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

Przypisy

[1] Sebastian Różycki, Marek Michalski i Edward Kopówka, *Obóz Pracy Treblinka I. Metodyka integracji danych wielośródłowych (Warszawa – Treblinka:* Elpil Siedlce, 2017), 15-52.

[2] Sebastian Różycki, Edward Kopówka i Natalia Zalewska, *Obóz Zagłady Treblinka II. Topografia Zbrodni (Warszawa – Treblinka: Wydział Geodezji i Kartografii Politechniki Warszawskiej,* 2019), 31.; Budde Eva, Hansen Felix i Sokolowski Jonathan, *Treblinka – Treblinka II – das Vernichtungslager = Treblinka II – Obóz Zagłady* (Treblinka – Bielefeld: Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, 2022), 13. Kat.wyst.

[3] Wasilij Grossman, *Piekło Treblinki. Reportaż literacki* (Katowice: Wydawnictwo „Literatura Polska," 1945).

[4] Obozu Zagłady Treblinka II był wizytowany m.in.: 15 października 1944 roku przez Polsko-Sowiecką Komisji do Zbadania Zbrodni Niemieckich, 5-7 listopada 1945 roku przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce.

[5] W tym spotkaniu wzięli udział więźniowie Obozu Zagłady: Jankiel Wiernik, Szymon Goldberg, Sabina (Sonia) Grabińska, Henryk Rajchman, Aron Czechowicz, Hejnoch Brener, Arie Gidlik, Samuel Rajzman, Abe Kohn, Chaim Ciechanowski, Samuel Willenberg, Lejzer Ciechanowski, Henryk Poswolski, Oskar Strawczyński i Wolf Sznajdman. Obecnie byli również więźniowie Obozu Pracy: Mieczysław Chodźko, Zygmunt Rothendler, Stanisław Kohn. Ponadto, w spotkaniu uczestniczyli: Leon Szeftl, Rachela Auerbach i Janina Bucholcz ze strony Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej.

[6] Artur Zawadka, „Upamiętnienie Treblinki," w *Treblinka Historia i Pamięć*, red. Edward Kopówka (Siedlce: Muzeum Regionalne, 2015), 35.

[7] Edward Kopówka, „Upamiętnienie obozu zagłady w Treblince. Próba odczytania," w *Treblinka. Ostrzega i przypomina! W 80. rocznicę utworzenia Karnego Obozu Pracy Treblinka I*, red. Edward Kopówka (Treblinka: Muzeum Treblinka, 2022), 114.

[8] „Cmentarze Wojenne w Polsce," *Architektura,* nr 3 (17) (1949): 78-79.

[9] Zofia Wóycicka, *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944-1950* (Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2009), 361.

[10] Franciszek Duszeńko (1925-2008) – rzeźbiarz, profesor Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych w Gdańsku (późniejszej Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku) oraz jej rektor. Był więźniem niemieckich obozów koncentracyjnych: Gross-Rosen i Sachsenhausen-Oranienburg. Autor i współautor pomników m.in. Obrońców Wybrzeża na Westerplatte, Polskich Artylerzystów w Toruniu.

[11] Adam Haupt (1920-2006) – architekt, profesor Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych w Gdańsku. Autor licznych projektów z zakresu architektury, wzornictwa przemysłowego. Współtwórca m.in. pomnika Stanisława Staszica w Pile oraz cmentarza żołnierzy francuskich w Gdańsku.

[12] Martyna Rusiniak, *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)* (Warszawa: Neriton, 2008), 43-45.; Halina Taborska, „Rozstrzelane kamienie," *Polityka*, nr 30, 27.07.2002, 65.

[13] Taborska, „Rozstrzelane kamienie," 65.

[14] Adolf Eichmann – niemiecki zbrodniarz wojenny, odpowiedzialny za organizację zagłady Żydów podczas II wojny światowej.

[15] Martyna Rusiniak, *Obóz zagłady Treblinka II,* 43-45.; Edward Kopówka, „Upamiętnienie obozu zagłady w Treblince. Próba odczytania," w *Treblinka. Ostrzega i Przypomina!* 116.

[16] Franciszek Strynkiewicz (1893-1996) – rzeźbiarz, twórca pomników, rzeźb sportowych, aktów i portretów. Profesora Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie.

[17] W tym dniu przemawiali m.in: Stanisław Turski – przewodniczący komitetu budowy pomnika, którego zadaniem było pozyskanie funduszy na jego realizacje, Janusz Wieczorek – przewodniczący Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Salo Fiszgrund – przedstawiciel społeczności żydowskiej w Polsce.

[18] Jankiel Wiernik – pochodził z Białej Podlaskiej, był cieślą i stolarzem. Do obozu zagłady deportowany z warszawskiego getta w sierpniu 1942 roku. Wziął udział w zbrojnymi buncie w obozie, podczas którego uciekł. W latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku opracował model obozu.

[19] Rischard Glazar – pochodził z czeskiej Pragi. Deportowany z obozu przejściowego w Terezinie do obozu zgłady w Treblince. Będąc więźniem pracował w sortowni odzieży i przy kamuflażu obozu. Uciekł podczas buntu 2 sierpnia 1942 roku. Po wojnie wyjechał do Pragi.

[20] Berl Duszkiewicz – uciekł z obozu zagłady. Po wojnie wyemigrował do Francji.

[21] Zenon Gołaszewski (Zełman Esztejn) – trafił do obozu zagłady w transporcie z getta warszawskiego. Jako więzień pracował przy segregacji odzieży, uciekł z obozu, ukrywając się w wagonie. Mieszkał w Polsce.

[22] Taborska, „Rozstrzelane kamienie," 65.

[23] Anna Zelmańska-Lipnicka, „Nakreślić Kształt," w *Franciszek Duszeńko,* red. Robert Kaja et al. (Gdańsk: Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku, 2014), 10-11. Cedaka – pojęcie pochodzi z hebrajskiego. Oznacza sprawiedliwość, połączoną z dobroczynnością. Por. https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=19365 [dostępny 25 października 2025].

[24] Mur Zachodni, pozostałość Świątyni Jerozolimskiej zniszczonej przez Rzymian. Jedno z najważniejszych miejsc dla wyznawców judaizmu.

[25] Zelmańska-Lipnicka, „Nakreślić Kształt," 11.

[26] Irena Grzesiuk-Olszewska (1936-2021), historyk sztuki, pracownik Instytutu Sztuki Państwowej Akademii Nauk. Zob.: https://rzezba-oronsko.pl/zmarla-irena-grzesiuk-olszewska/ [dostęp: 25.10.2025]

[27] Irena Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995* (Warszawa: Neriton, 1995), 116.

[28] Justyna Gąsowska, „Treblinka 1942–1964. Historia pomników na terenie byłego Karnego Obozu Pracy i byłego Obozu Zagłady" (praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008), 71-72 (kopia w zbiorach Muzeum Treblinka).

[29] Kopówka, „Upamiętnienie obozu zagłady w Treblince. Próba odczytania," w *Treblinka. Ostrzega i Przypomina!* 123-125.

[30] Ibidem, 124.

[31] Ibidem, 11. Interpretację poszczególnych części 'czapy' należy rozpatrywać zaczynając od strony frontowej, czyli zachodniej.

[32] Ibidem, 11. Interpretację poszczególnych części 'czapy' należy rozpatrywać zaczynając od strony frontowej, czyli zachodniej.

[33] Menora - świecznik siedmioramienny. Jest to przedmiot z Świątyni Jerozolimskiej. To symbol najstarszy i najbardziej powszechnych w żydowskiej sztuce kultowej. Często umieszczany na mozaikach i reliefach synagog. Por. Monika Krajewska, „Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce," *Polska Sztuka Ludowa*, nr 1–2 (1989): 48.

[34] Zelmańska-Lipnicka, „Nakreślić kształt," 11.

[35] Ibidem.

[36] Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa,* 250.

[37] Frank van Vree - profesor i dziekan Wydziału Humanistycznego na Universiteit van Amsterdam. Prowadził badania m.in w dziedzinie historii kultury i nauki.

[38] Frank van Vree, „Kamienie Treblinki," tłum. Danuta Zasławska i Jacek Friedrich, *Porta Aurea,* 7/8 (2009): 450. Czasopismo wydawane przez Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego.

[39] Napis „NIGDY WIĘCEJ" w języku hebrajskim umieszczono w 2002 roku z inicjatywy Szewacha Weissa, ambasadora Izraela w Warszawie.

[40] Justyna Gąsowska, „Treblinka 1942–1964," 72.

[41] Angielska sadza – czarny miałki proszek, wykorzystywany m.in. w kryminalistyce do uwidaczniania odcisków palców.

[42] Wanda Staroniewicz, red., „Od dzieciństwa chciałem zostawić po sobie ślady trwałe, żeby czas nie mógł tego tak łatwo ugryźć." Rozmowa z Adamem Hauptem. *Kurier Sopocki*, nr 1/2003, 24 stycznia 2003, s. 5.

[43] Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa,* 116.

[44] Taborska, „Rozstrzelane kamienie," 65-67.

[45] Macewa – żydowski nagrobek, stela w formie pionowej, kamiennej płyty, często zwieńczonej półkolem.

[46] Grzesiuk–Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa,* 117.

[47] Ibidem, 116.

[48] Staroniewicz, red., „Od dzieciństwa chciałem zostawić po sobie ślady trwałe, żeby czas nie mógł tego tak łatwo ugryźć," 5.

[49] Taborska, „Rozstrzelane kamienie," 65-67.

[50] Początkowo było wykutych 130 kamieni.

[51] W 1978 roku został wykuty kamień poświęcony Januszowi Korczakowi dzieciom w 100. rocznicę jego urodzin.

[52] Kopówka, „Upamiętnienie obozu zagłady w Treblince. Próba odczytania," w *Treblinka. Ostrzega i przypomina!,* 132

[53] Ibidem, 119.

[54] Monika Krajewska, „Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce," *Polska Sztuka Ludowa*," nr 1–2 (1989): 56–57.

[55] Staroniewicz, red., „Od dzieciństwa chciałem zostawić po sobie ślady trwałe, żeby czas nie mógł tego tak łatwo ugryźć," 5. Niestety oryginalne tory zastąpiono betonowymi belami.

[56] Samuel Willenberg (1923-2016) – więzień Obozu Zagłady Treblinki II. Trafił do obozu z getta w Opatowie. Podając się za murarza uniknął natychmiastowej śmierci w komorach gazowych. Przeżył w obozie dziesięć miesięcy. 2 sierpnia 1943 roku wziął udział w buncie w obozie i uciekł. Następnie walczył w powstaniu warszawskim. Będąc na emeryturze wykonał rzeźby, które przedstawiały jego przeżycia z Treblinki.

[57] Początkowo było ich dziesięć: Belgia, ZSRR, Jugosławia, Francja, Czechosłowacja, Polska, Bułgaria, Niemcy, Austria, Grecja. W 2008 roku ustawiono jedenasty kamień z napisem „Macedonia"

[58] Staroniewicz, red., „Od dzieciństwa chciałem zostawić po sobie ślady trwałe, żeby czas nie mógł tego tak łatwo ugryźć," 5.

[59] Zawadka, „Upamiętnienie Treblinki," w *Treblinka Historia i Pamięć,* 43-46.; Katarzyna Radecka, „Upamiętnienie zrealizowane w Treblince," w *Co wiemy o Treblince? Stan badań*, red. Edward Kopówka (Siedlce: Muzeum Regionalne, 2013), 313.

[60] Radecka, „Upamiętnienie zrealizowane w Treblince," w *Co wiemy o Treblince?,* 313.

[61] Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa*, 250.

[62] Z brudnopisu listu Franciszka Duszeńki do Ireny Olszewskiej. Franciszek Duszeńko. Red. Robert Kaja et al. (Gdańsk: Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku, 2014), 39.

[63] Staroniewicz, red., „Od dzieciństwa chciałem zostawić po sobie ślady trwałe, żeby czas nie mógł tego tak łatwo ugryźć," 5.

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

Bibliografia

Publikacje

Budde, Eva, Hansen Felix i Jonathan Sokolowski. Treblinka – *Treblinka II – das Vernichtungslager = Treblinka II – Obóz Zagłady*. Treblinka–Bielefeld: Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, 2022. Niespójność dat wydania z pozycją w przypisie

Co wiemy o Treblince? Stan badań. Red. Edward Kopówka. Siedlce: Muzeum Regionalne, 2013.

Franciszek Duszeńko. Red. Robert Kaja et al. Gdańsk: Akademia Sztuk Pięknych w Gdańsku, 2014.

Franciszek Strynkiewicz. Stulecie urodzin rzeźbiarza. Red. Maria Lewańska. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, 1993.

Gębczyńska-Janowicz, Agnieszka. *Polskie założenia pomnikowe – rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku*. Warszawa: Neriton, 2010.

Grzesiuk-Olszewska, Irena. *Polska rzeźba pomnikowa w latach 1945-1995*. Warszawa: Neriton, 1995.

Krajewska, Monika. „Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce." *Polska Sztuka Ludowa*, nr 1–2 (1989): 45-59.

Ostrzega i przypomina! W 80. rocznicę utworzenia Karnego Obozu Pracy Treblinka I. Red. Edward Kopówka. Treblinka: Muzeum Treblinka, 2022.

Różycki, Sebastian, Marek Michalski i Edward Kopówka. Obóz *Pracy Treblinka I. Metodyka integracji danych wielośródłowych. Warszawa - Treblinka:* Elpil Siedlce, 2017.

Różycki, Sebastain, Edward Kopówka i Natalia Zalewska. *Obóz Zagłady Treblinka II. Topografia Zbrodni. Warszawa – Treblinka: Wydział Geodezji i Kartografii Politechniki Warszawskiej,* 2019.

Rusiniak, Martyna. *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943 – 1989)*. Warszawa: Neriton, 2008.

*Treblinka-historia i pamięć***.** Red. Edward Kopówka. *Siedlce: Muzeum Regionalne,* 2015.

Willenberg, Smuel. *Bunt w Treblince*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2016.

Witz, Inacy. *Plastycy Wybrzeża*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1969.

Wóycicka, Zofia. *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944-1950*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2009.

Prasa

„Cmentarze wojenne w Polsce." *Architektura,* nr 3 (17) (1949), 78-79.

Staroniewicz, Wanda, red. „Od dzieciństwa chciałem zostawić po sobie ślady trwałe, żeby czas nie mógł tego tak łatwo ugryźć." Rozmowa z Adamem Hauptem. *Kurier Sopocki*, nr 1/2003, 24 stycznia 2003.

Taborska, Halina. „Rozstrzelane kamienie." *Polityka*, nr 30, 27 lutego 2002, s. 65-67.

Vree, Frank van. „Kamienie Treblinki." Tłum. Danuta Zasławska i Jacek Friedrich. *Porta Aurea* 7/8 (2009), 441-450.

Inne

Gąsowska Justyna, „Treblinka 1942–1964. Historia pomników na terenie byłego Karnego Obozu Pracy i byłego Obozu Zagłady." Praca magisterska, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008 (kopia w zbiorach Muzeum Treblinka).

„Pomnik Zagłady Muzeum Treblinka Studium Krajobrazowe." Oprac. A. Dymek, M. Świątkowski, Warszawa 2020, s. 9-12 Opinia o numerze NID – EAKZ/9036/1263/19/ MŚ/AD, przygotowana przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie (kopia w zbiorach Muzeum Treblinka).

Strony internetowe

https://pl.wikipedia.org/wiki/Franciszek_Dusze%C5%84ko [dostęp: 13.10.2025].

https://culture.pl/pl/tworca/franciszek-strynkiewicz [dostęp: 13.1025].

https://pl.wikipedia.org/wiki/Franciszek_Strynkiewicz [dostęp: 13.10.2025].

https://dzieje.pl/rozmaitosci-historyczne/franciszek-duszenko-przedstawiciel-polskiej-szkoly-sztuki-monumentalnej, [dostęp:14.10.2025].

https://www.zbrojowniasztuki.pl/alma-mater/poczet-rektorow/adam-haupt-1962-1965,718 [dostęp: 14.10.2025].

https://www.zbrojowniasztuki.pl/alma-mater/poczet-rektorow/franciszek-duszenko-1981-1987,525 [dostęp: 14.10.2025].

https://rzezba-oronsko.pl/zmarla-irena-grzesiuk-olszewska/ [dostęp: 25.10.2025]

https://pl.wikipedia.org/wiki/Adam_Haupt [dostęp: 13.10.2025].

https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=19365 [dostęp: 25.10.2025]

ilustracje

1. Upamiętnienie Obozu Zagłady Treblinka II, fot. P. Tołwiński, źródło: Muzeum Treblinka

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

2

3

4

5

6

7

2. Pomnik Centralny na terenie Obozu Zagłady Treblinka II, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
3. Górna część pomnika od strony zachodniej, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
4. Południowa strona pomnika centralnego, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
5. Północna strona pomnika centralnego, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
6. Wschodnia strona pomnika centralnego z symbolem menory, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
7. Symboliczne upamietnienie rusztów na których Niemcy pali ciał Ofiar, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka

8. Symboliczne kamienie na terenie Obozu Zagłady Treblinka II, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
9. Wierzby na terenie upamiętnienia Obozu Zagłady Treblinka II, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
10. Kamień z napisem: Janusz Korczak (Henryk Goldszmit) i Dzieci, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
11. Tablice przed symboliczną bramą. fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
12. Symboliczna brama wejściowa na teren Obozu Zagłady Treblinka II, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
13. Rzeźby autorstwa Samuela Willenberga pomiędzy symbolicznymi podkładami kolejowymi, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

14. Symboliczna rampa kolejowa, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
15. Kamienie z nazwami państw, z których przywożono Ofiary do obozu, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
16. Symboliczna „Droga Śmierci," fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
17. Widok na pomnik centralny z ujęciem zapór przeciwczołgowych stanowiących oryginalny element z okresu funkcjonowania obozu, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
18. Pomnik upamiętniający Romów i Sinti na terenie Miejsca Straceń, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka
19. Pomnik upamiętniający Ofiar Obozu Pracy Treblinka I, odnalezione podczas badań archeologicznych w listopadzie 2019 roku, fot. K. Kaczorowska, źródło: Muzeum Treblinka